

Peter van de Peppel

Mij weet de ziende

Over de psalmbewerkingen van Lloyd Haft

I. Inleiding

Nieuwe psalmen

De redactie van het literaire tijdschrift *Parmentier* nodigt in 1995 veertig dichters uit een eigen psalm te schrijven. Het nummer *Nieuwe Psalmen*¹ wordt een succes. De zelfgeschreven psalm lijkt zelfs een nieuw genre geworden, waaraan steeds meer hedendaagse dichters zich wagen. Lucebert en Rutger Kopland waren een van de eersten. Recentelijk vinden we ook voorbeelden bij Ramsey Nasr, Rogi Wieg en Rob Schouten.² Daarnaast zette het twee dichters³ aan tot een blijvend bezig zijn met de psalmen. Leo Vroman heeft sinds die tijd een groot aantal psalmen het licht doen zien⁴ Lloyd Haft begon met *Naar psalm 23* en kwam in 2003 met een bundel psalmbewerkingen⁵ bij alle 150 bijbelse psalmen. In dit artikel wil ik ingaan op de psalmbewerkingen van Haft. Ze laten zien hoe een hedendaagse dichter omgaat met de psalmteksten op een manier die niet alleen in de (literaire) kritiek waardering oogst, maar ook bij talrijke kerkleden, zo is mijn ervaring. Het gaat mij om de karakterisering van zijn psalmbewerkingen naar stijl en inhoud. In een excurs vergelijk ik de 'u' die Haft (de ziende) en Vroman (Systeem) in hun psalmen aanspreken. Ondanks de verschillen zijn er frappante overeenkomsten.

Lloyd Haft en de ontvangst van zijn psalmbewerkingen

Lloyd Haft is Amerikaan van geboorte⁶. Hij komt in 1968 naar Nederland en wordt docent Chinese poëzie in Leiden. Sinds 2004 is hij met pensioen. In ons land ontdekt deze van origine Anglicaanse gelovige dat zijn religieuze wortels niet in de Oosterse godsdiensten liggen of in een mix daarvan, maar in het christendom. Hij publiceert verscheidene bundels poëzie. De eerste is *Ikonen bij daglicht* (1982) en de laatste *Formosa* (1985)⁷. Voor zijn bundel *Atlantis* (1993) ontvangt hij de Jan Campertprijs.

Artikel

De besprekingen van Hafts psalmbewerkingen zijn allemaal opvallend positief.⁸ Dat heeft ongetwijfeld op de eerste plaats te maken met de poëtische kwaliteit van het werk.⁹ Maar blijkt ook zo dat Haft zijn geloof verwoordt op een manier die bewondering en (h)erkenning oproept. In zijn teksten ontmoet je een mens die in zijn eigenheid staande blijft en verslag doet van zijn worsteling met de psalmen en met God. Een worsteling die zowel rationeel als emotioneel van aard is.

II. Stijlkenmerken

De bewerkingen van Haft zijn geen vertalingen, maar persoonlijke impressies, gedachten en gedichten naar aanleiding van de Bijbelse psalmen. De 'u' die in de psalmen wordt aangeroepen noemt Haft 'de ziende'. Het begin van de Bijbelse *Psalm 23*: 'De Heer is mijn Herder' wordt bij hem 'Mij weet de ziende'. Met het woord 'Mij' wordt direct duidelijk dat het startpunt van deze bewerkingen bij het individu ligt.

Haft gaat op een vrije manier om met de psalmteksten. Hij laat weg wat hem niet bevalt, keert uitspraken om, of gaat met de klank van een woord op de loop. In *psalm 122* gaat het bijvoorbeeld over de stammen van Israël, in Hafts versie worden die stammen boomstammen. Daardoor wordt het geheel speels en vormen de psalmen geen korset dat passend moet worden gemaakt. Waar psalmteksten wijdlopig kunnen zijn en veel herhalingen bevatten, zijn de bewerkingen van Haft, op een enkele uitzondering na, korte teksten, die gemakkelijk gelezen kunnen worden en toch door hun diepzinnigheid aanspreken. Hij gebruikt korte zinnen, hanteert een verrassende woordvolgorde en speelt met betekenissen van woorden. Kenmerkend is de geserreerde stijl, bijna als telegramstijl te benoemen.

*Zou ik de hemel
beklimmen: bent u.
Koois ik tot rustplaats
de hel: bent u.
Nam ik dageraadsvleugels,
huisde ik over de zee:
nog die hand.¹⁰*

Door deze stijl, waarbij vorm en inhoud samenvallen, krijg je het gevoel dat de dichter steeds zeer ter zake is en geen woord teveel gebruikt. In het bovengenoemde voorbeeld leidt het ook tot een grote stelligheid. Er is voor de ik geen ont-komen aan de ziende.

Een ander stijlkenmerk is dat Haft zowel archaïsche woorden gebruikt als neologismen. Voorbeelden van het eerste zijn de woorden 'hekelaar' en 'wederwicht'. Het laatste is te vinden in de uitroep in *Naar psalm 17*: 'wederwicht ontwaak!'¹¹ Hekelaar is het woord dat Haft gebruikt als in de psalmen vijanden (spotters, goddelozen, etc.) worden genoemd. De regel 'de hekelaar die bij mij is'¹², karakteriseert die vijand als een voortdurende stem van tegenspraak en twijfel die de ik in zichzelf hoort spreken. De vijand wordt dus verinnerlijkt. 'Gloeden' is een voorbeeld van een neologisme. Het lijkt mij een samentrekking van gloeien en woeden. Het is onder andere te vinden in *Naar Psalm 90*:

(...)
*Langer dan zij,
 Langer dan alle ochtendglorens
 zeg ik, zult u gloeden. -
 U gloedt ook mij: ik weet:
 ik ben hier kort
 ik ben gezien –
 alles wat van mij heeft willen worden
 in één licht gezien:
 mijn woeden u een uur.*

Op de vraag hoe Haft aan het woord *gloeden* komt, is zijn antwoord: 'In gloeden zit warm maken, licht geven – denk aan die toorn, die woede – maar ook bewust-zijn. 'U gloedt ook mij': Ik ben onderhevig aan het vurige dat van u uitgaat, zowel in de zin van bezieling als van gevaar.'¹³

III. Inhoudelijke kenmerken

Zoeken.

Haft spreekt niet met onomstotelijk zekerheid, maar formuleert tastenderwijze. Hij legt uit waarom: 'Het is nog niet eens zo lang geleden dat religieus zijn betekende dat je kon zeggen: dit is de waarheid en daar hoort deze levenspraktijk bij en als je daaraan meedoet, zit je goed. Dat werkt bij mij niet meer zo. Ik geloof niet dat God altijd voor ons zal zorgen en ook niet dat er speciale sleutels bestaan waardoor je toegang krijgt tot de binnenste kring waar je beloningen wachten voor je oppassende gedrag. Maar wat dan? Ik denk dat als je God zo voortdurend zoekt, het zoeken zelf ook iets betekent. Ik heb de intuïtie dat dat zoeken een object heeft.'¹⁴ De vorm die bij dat zoeken aansluit zijn de vele vragen¹⁵ die Haft stelt in zijn psalmbewerkingen:

Wilt u mij niet zien? (ps. 22), Hoort u mij? (ps. 35 en 120), Help mij, want ik zie u niet,/ Is dat mijn zonde? Of/ is dat mijn zien? (ps. 51), wortelt u in woede? haat ook u het liefst? (ps. 73), Of bent u liever met uw naam alleen? (ps. 83), Hebt u spijt van mij? (ps. 90)?

Maar het geldt ook het omkeren van stellige psalmuitspraken in een vraag. Zo begint zijn versie van psalm 1 niet met een zaligprijzing, zoals de Bijbelse: 'Gelukkig de mens/ die niet meegaat met wie kwaad doet', maar met een vraag: 'Was het mij beter vergaan/ als ik niet had gedacht,/ niet had verwacht dat u was?'

Zien en weten: het Godsbeeld.

Opvallend is dat het zien bij Haft een grote rol speelt in tegenstelling tot een groot deel van de Bijbelse traditie, waarin het spreken en horen van het woord voorop staan. Haft noemt God 'de ziende'¹⁶. 'Het is voor mij heel wezenlijk om me tot God te wenden'. (...) 'Dan ben ik mezelf. Ik wil God toespreken. Ik wil gehoord worden. Ik verwacht van God niet dat hij ingrijpt. Maar ik vind het wel een hele troost dat God dingen ziet en weet, dat bij hem bekend is hoe het met ons gaat. Hij is degene die ziet'.¹⁷ Over spreken en zien gaat één van de kortste bewerkingen:

*Wees stil.
Al het andere van a tot z
is zeggen: hij is zien.*

Sluit het spreken over de ziende wel aan bij het Bijbelse spreken over God? In een radio-interview verwijst Haft naar woorden uit Genesis 1. Dat God zegt 'Er zij licht'¹⁸ mag je volgens hem verstaan als: moge er gezien worden. Wie in het Oude Testament zoekt, komt het zien van God regelmatig tegen. Vooral in de Thora en in de boeken van de profeten.¹⁹ Maar ook in de Bijbelse psalmteksten speelt het zien een rol.²⁰ Vaak roepen mensen tot God, of hij hun ellende wil zien en de ongerechtigheid die er heerst op aarde. In een aantal teksten wordt gezegd dat God ook daadwerkelijk ziet²¹.

Naar psalm 23 begint met: 'Mij weet de ziende/kent mijn gebreken'. Weten krijgt hier een mystieke betekenis. De ziende heeft weet van mensen. Zij zijn in het weten van God opgenomen. Weten is alomvattend, kennen veel specifieker. Parafaserend zou ik deze zinnen zo weergeven: De ziende weet van mijn leven (het is in zijn weten opgenomen) en hij kent (hij is op de hoogte van) mijn specifieke gebreken. Dat voor Haft weten een belangrijk thema is, sluit aan bij het feit dat de bewerking van psalm 139, de langste tekst is uit zijn bundel. Daarin vinden we immers het thema van God die de mens kent en doorgrondt.

NAAR PSALM 139

*Ziende, u bent mij aangegaan.
Mijn staan en mijn opstaan
worden uw weten,
u gaat mij na:
de straat die ik bega,
de plaats waar ik
zal liggen in uw verte.
De baan van mijn gaan,
kring van mijn komen
Sluit in uw opengand oog:
al mijn wegen
zult u vatten.*

(...)

Het weten lijkt niet volstrekt wederkerig te zijn tussen God en mens. Het hoort eerder bij God dan bij de mens, daarvan getuigt het begin van *Naar psalm 98*:

*Wat zal ik van u zingen dat nieuw is?
Dát zou nieuw zijn: dat ik echt u wist.*

IV Verwantschap met mystiek

Het godsbeeld van Haft is verwant aan het denken in de mystiek. In een interview vroeg Marjoleine de Vos hem:

'U schrijft 'ik ben gezien' en in veel van de andere psalmen noemt u God 'ziende'.

Waarom is dat zo belangrijk?

Dat is mijn affiniteit met de mystici die ons soms wel als gedachten van God beschrijven – dat spreekt mij zeer aan. Dat zou een continuïteit tussen God en de mensen kunnen zijn. De mens heeft een bewustzijn waarin God een plaats heeft, als God zelf een soort van bewustzijn is waarin wij een plaats hebben, dan is er gelijkheid. In het Hebreeuws betekent het woord voor ‘oog’ ook ‘bron’ – de bron waaruit de dingen voortkomen, het oog dat de dingen ziet. Misschien is dat een godsvoorstelling die nog wel doenlijk is in deze tijd, (...)²²

Volgens Haft bevindt onze werkelijkheid zich in God. Hij vertaalde ooit de proloog van het Johannesevangelie met de woorden²³:

Van den beginne wordt gezien, gezien in God, want God is de ziende.
 Het geziene is van den beginne bij God.
 Alles wat gezien is, is bij hem: en zonder hem wordt niets gezien.
 In hem zijn, is leven: leven dat voor de mens het licht is.²⁴
 (...)

Alle dingen bevinden zich in God, of zoals hij het zelf zegt: ‘Mijn ervaring is op de een of andere wijze ook Gods ervaring’.²⁵ Dit kan nog nader worden geïllustreerd met *Naar Psalm 23*. Die begint met ‘Mij weet de ziende’ en eindigt met ‘want waar ik leef, zal wonen/ een ziende in eeuwigheid’. Wat in het begin van God gezegd wordt, wordt aan het einde ook aan de mens toegeschreven. De God in wie Haft gelooft staat in een wederkerige relatie met mensen. God kan niet zonder de mensen en omgekeerd. Continuïteit staat dus voorop in het Godsbeeld van Haft en niet de breuk²⁶. Zo bijvoorbeeld in *Naar psalm 56*:

*Dat u mij wacht: ik zeg dat dit
 uw woord is, dat ik staande houd:
 o dat het mij ook staande houden mag.*

Haft heeft mystieke gedachten over God, waar het gaat over de eenheid waarin mensen verbonden zijn met God. In dat denken voelt hij zich verwant met de middeleeuwse mysticus Jan van Ruusbroec (1293-1381)²⁷. Het is niet zozeer de inhoud van Hafts Godsbeeld waarin het eigene ligt van zijn spreken en denken over God, als wel in de beelden die hij gebruikt. Volgens klassieke dogmatische denkbeelden zou je zijn Godsbeeld deïstisch kunnen noemen met ruimte voor passieve activiteit van de ziende, namelijk zien, weten en verbinden. Maar het nadeel is dat er zo nog teveel onderscheid is tussen God en mensen. Beter is het om van panentheïsme te spreken. De ziende is in alles present, maar gaat er niet in op. Haft geeft zelf aan dat hij zich daar het meest in herkent. Zijn opvatting is ‘NIET ‘God is in alles’, maar WEL ‘alles is in God’.²⁸ Wij en onze ervaringwereld zijn ‘inhouden’ van God, niet beperkt tot alleen gedachte-inhouden. Hij keert zich tegen het pantheïsme, want ‘if God simply IS everything, then God IS nothing’.

Toch is er bij Haft ook af en toe iets terug te vinden van dreiging in zijn spreken over de ziende. Er zit een zekere spanning in zijn Godsbeeld. In het Oude Testament wordt de heiligheid van God bijvoorbeeld verwoord in de gedachte

dat geen mens God kan zien en leven²⁹. Dat keert terug in Haft's regels uit *Naar psalm 90* :

*ik ben hier kort
ik ben gezien -*

Het gaat in de bijbelse psalm 90 over vergankelijkheid en over God als toevlucht, maar ook over zijn toorn en woede. De regel 'ik ben gezien' zou heel goed de aanduiding kunnen bevatten van toevlucht én toorn. Want 'ik ben gezien' kan betekenen: ik ben waargenomen, maar in de spreektaal ook: ik ben er geweest of: het is met mij gedaan. Daarmee kan de regel zowel positief als negatief geduid worden en kan het zien van God ook een dreigende lading meekrijgen. Ik herinner hier nog even aan het woord gloeden. Dat staat ook in *Naar Psalm 90*, en duidt zowel op bezieling die van de ziende uitgaat als op gevaar.

De ziende en Systeem vergeleken

Zowel Haft als Vroman hebben een groot aantal psalmen geschreven, maar ze zijn verschillend van aard. Haft volgt de bijbelse psalmen, terwijl Vroman uitgaat van een vrije keuze.³⁰ Haft noemt zichzelf een gelovige en Vroman niet. Naast verschillen zijn er ook overeenkomsten. Bijvoorbeeld hun moeite met de vijanden. Als Vroman werk van Haft bespreekt zegt hij daarover: 'Lloyd Haft heeft (...) wat mij betreft de bijbelsalmen verbeterd, vooral door de afstotelijke onvriendelijkheden tegenover allerlei vijanden weg te laten'.³¹

Waarin ze beiden ook overeenstemmen is dat zowel Haft als Vroman spreken tot iemand. Ze zoeken beiden contact, Haft met zijn 'ziende' en Vroman met zijn 'systeem'.

Vromans Systeem is zoiets als de natuur zelf of de oerkracht van alles. In ieder geval iets dat alle leven omvat. Dat spreken tot Systeem komt soms dichtbij het spreken tot God in de Bijbelse psalmen. Zo staat in een ander gedicht van hem te lezen: 'zoals Gij Weet, Systeem, of desnoods Heer'³² In een woord vooraf bij een bibliofiele uitgave van twaalf psalmen schreef Vroman: 'Wel wil ik geloven in een Systeem dat onmenselijk groot is en dat ons menselijk heelal, en elk ander heelal, waarin iedereen en alles een onbegrijpelijk mooie plaats inneemt, bestuurt. Als ons eigen heelal nu nog zwelt, en dan misschien weer ineens stort tot een enkel punt, is dat misschien wel Systeems natuurlijke ademhaling. Waar mogen we dan nog om bidden? Dat die ademhaling nooit zal stikken.'

De beelden van de ziende en Systeem naderen elkaar. Haft benadrukt de continuïteit tussen de ziende en de mens en ook Vroman voelt zich als mens deel van Systeem. Zij spreken beide tot een 'U', maar verwachten of geloven niet dat de aangesprokene kan of zal ingrijpen. Hoewel Vroman nadrukkelijk meldt niet gelovig te zijn, krijgen zijn psalmen toch religieuze trekken. Het is opmerkelijk dat ik ooit van een kerklid hoorde dat hij zich erg getroost en geraakt voelde door Vromans regel: 'ik voel mij diep door U bereikt'.³³ Systeem van Vroman is onpersoonlijker dan de ziende van Haft. Al lijkt mij de observatie van Siertsema correct dat door het aanspreken van Systeem hij juist een persoonlijk tintje krijgt, evenals aanduidingen van zijn stem, adem, gesproken woorden, wil, bedoeling en eenzaamheid.³⁴ Misschien is het grootste verschil tussen Haft en Vroman vooral dat de laatste uitdrukkelijk tegen Systeem zegt dat hij onmenselijk is.³⁵

V. kritiek en waardering

Gaat Haft niet te eigenzinnig om met de oude en eerbiedwaardige teksten van de psalmen? Hij laat weg wat hem niet bevalt en verandert waar hem dat uitkomt. De vraag is echter wie er aan ontkomt. In de kerken gebeurt het niet anders. Waar zingt men een psalm als geheel? Meestal worden de coupletten uitgekozen die men mooi en goed vindt en zelden leest een predikant bij een begrafenis psalm 139 tot en met het slot. De psalmen zijn vaker illustratie en bevestiging van het geloof dan tegenstem.

Er is nog een reden waarom Haft de psalmen inkort. Dat heeft te maken met de vele herhalingen, ook van motieven, die in de Bijbelse psalmen staan. Hij somt er vijf op: 1. De geschiedenis van Israël, 2. Toch zal de Heer mij redden, 3. Wees braaf dan zal het je goed gaan 4. Anderen versmiden u maar ik zoek u juist, 5. Wraak. Met motief drie en vijf heeft Haft weinig op, maar het vierde spreekt hem juist erg aan. De combinatie van de verschillende motieven in de psalmen lijkt vaak willekeurig en dat probeert Haft te omzeilen door één motief of gemoedsgesteldheid als het belangrijkste element op te vatten.³⁶

Als ik iets kritisch zou willen opmerken over de psalmen van Haft, dan gaat dat over het cerebrale en het dempen van de gevoelsuitingen. Wie de originele psalmen hardop voorleest, komt heftigheid in taal en gevoelsuitingen tegen, die verder gaat dan het vaak wat cerebraal beschouwende van Haft's werk. Zijn bewerkingen zijn meer om in stilte te lezen dan om voor te lezen, terwijl voor de Bijbelse psalmen het omgekeerde geldt. Door de psalmen te herschrijven op de wijze van Haft, wordt de oorspronkelijke ruwheid en heftigheid gepolijst en vervlakt. Dat haalt er een bepaalde spanning uit. Als je de psalmen het 'lied van de wereld' noemt, zoals ze dat in kloosters wel doen³⁷, dan horen daar ook de donkere hoeken van de menselijke ziel bij en wat daarin huist. De Bijbelse psalmen geven ook daarin een inkijk.

Maar ik wil niet met kritiek besluiten, daarvoor zijn de bewerkingen van Haft mij te lief. Bovendien is het niet de pretentie van Haft om de Bijbelse psalmen door de zijne te vervangen. Je kunt zijn werk veel beter lezen als een intensieve confrontatie daarmee. Juist dat maakt het zo boeiend. Haft's psalmen zouden als aanvulling of als contrasttekst te gebruiken zijn in kerkelijke vieringen. Ik heb bij een viering over psalm 23 de tekst van Haft gelezen als een voorbeeld van een (post)moderne manier van omgaan met de psalmteksten. Veel kerkgangers waren geraakt en werden geboeid door de psalmbewerking van Haft. Zo kwam voor hen het oude, overbekende lied weer tot leven. Juist de eigenzinnige, hedendaagse benadering werd een nieuwe toegang tot de oude eerbiedwaardige tekst.

L.P.J. van de Peppel is predikant van de Protestantse Gemeente van Assen.

1. *Nieuwe psalmen*, Parmentier, jaargang 6, nr. 4, SUN, Nijmegen, 1995
2. Lucebert 'Psalm voor nieuwe gelovigen', in: *Verzamelde gedichten*, De Bezige Bij Amsterdam, 2002, p. 520. Die psalm verscheen tussen 1964 en 1972. Rutger Kopland 'Een psalm' en 'Psalm', in: *Verzamelde Gedichten*, G.A. van Oorschoot Amsterdam, 2006, pp. 7 en 334. Zie ook het psalmnummer van het christelijk literair tijdschrift *Liter* 'Geluk met hem die niet meeloopt', jaargang 4, nummer 19, december 2001. Ramsey Nasr, 'psalm 23' in: *Onhandig bloesemend*, De Bezige Bij Amsterdam 2004, 22; Rogi Wieg, 'Psalm 22 in: *De Ander. Gedichten en schilderijen*, De Arbeiderspers Amsterdam, 2004, 18; Rob Schouten, 'Psalm zoveel' in: *Spijsamen*, De Arbeiderspers Amsterdam, 2007, p. 35. Ook kan men denken aan de 'agnostische psalm', het gedicht 'Al-Afwezige', van Marjoleine de Vos in *Kat van sneeuw*, G.A. van Oorschoot Amsterdam, 2003.
31. Als derde zou nog genoemd kunnen worden Anton Ent, pseudoniem van Henk van der Ent. Maar hij was in 1995 al halverwege zijn 'Entiteiten', dwz zijn gedichten bij alle 150 bijbelse psalmen. Later in eigen beheer gepubli-

- ceerd. Onlangs verscheen *Man van twee wegen. Gedichten geënt op de psalmen*, KBS 's Hertogenbosch 2007. In die bundel zijn bewerkingen te vinden van de gedichten die eerder in *Entiteiten* verschenen.
4. Zowel *Nieuwe Psalmen* als Vromans bundel *Psalmen en andere gedichten* met zijn eerste psalmgedichten verschenen in 1995. Op mijn vraag aan Vroman via de mail antwoordde hij op 8 oktober 2007 dat hij was begonnen met zijn psalmen na het verzoek van Parmentier, maar er al gauw een aantal had geschreven.
  5. *De psalmen in de bewerking van Lloyd Haft*, Amsterdam Querido, 2003
  6. Sheboygan, Wisconsin, USA, 9.11.1946
  7. Alles verschenen bij uitgeverij Querido.
  8. Ook een scepticus als Henk van der Ent laat zich overtuigen: 'Ondanks de aversie tegen het objectiverend spreken over een Tegenover bemerk ik dat ik overstag ga (...). Zo val ik tot mijn eigen verbazing ook voor de notitie *wat mij raakt/ noem ik uw hand*. Het geheim zit in de activiteit van de ik-figuur, in zijn *noemen*. De u is afhankelijk van het spreken van de ik-figuur. Dat is een belangrijk en aangenaam aspect van deze bundel.' Zie H. van der Ent, 'Zij groot wie ik verlang', in: *Roodkoper*, lente 2003, p. 42
  9. Zijn boek werd bekroond met de Ida Gerhardt prijs 2004.
  10. Zie *Naar Psalm 139*
  11. Te vinden in het vijfde bedrijf van *Lucifer* van Joost van de Vondel (1587 – 1679). Het betekent evenwicht.
  12. Zie *Naar psalm 23*
  13. M. de Vos, *Dichtersgesprekken. Over het maken en lezen van poëzie*, Prometheus Amsterdam/Rotterdam, 1995, p. 77
  14. *Dichtersgesprekken*, p. 74.
  15. Henk van der Ent: 'Ook aantrekkelijk is dat de psalmen van Lloyd Haft zoveel vraagtekens bevatten. Onzekerheid is troef. Het aftastende en zoekende betreft de relatie tussen de ik-figuur en de u.' Zie: H. van der Ent, *a.w.*, p. 42.
  16. In zijn zelfgekozen naam voor God is Haft niet uniek. Kees Waaijman gebruikt in zijn psalmvertalingen voor God de naam Wezer. Die weergave is gekozen naar aanleiding van de betekenissen van het werkwoord zijn, die schuilgaan in de Godsnaam JHWH. De keuze van Haft is vrijer en niet gekoppeld aan de Hebreeuwse betekenis van de godsnaam.
  17. *Volzin*, 28 februari 2003, pp. 24 -27. In deze opvatting is verwantschap te herkennen met gedachten van de filosoof George Berkeley (1685-1753). Zie over hem bv. Bertrand Russell, *Geschiedenis van de Westerse filosofie*, Servire Cothen, 1993 zestiende druk, p. 676
  18. Genesis 1:3 (NBG-vertaling 1951)
  19. Genesis 1, 11:5, 29:31, Ex. 3:4; 4:31, Jes. 37:17, 38:5, Ez. 16:50b, Jona 3:10.
  20. Bijvoorbeeld: Ps. 9: 14, 25: 18, 119: 153
  21. Bijvoorbeeld: Psalm 33: 14, 35: 22
  22. *Dichtersgesprekken*, pp. 77v.
  23. Zie *Ken u in mijn klacht*, 7. Deze bundel met psalmbewerkingen is als voorloper te beschouwen van de in 2003 verschenen psalmbewerkingen.
  24. Op mijn vraag met welke mystici Haft zich verwant voelde, antwoordde hij per e-mail (12/09/2007): Ruusbroec. Voor hem is Johannes 1: 3, 4 een centrale bijbeltekst in zijn denken over God. En dan vooral de versie die Ruusbroec en andere vroege mystici lazen. Ik citeer uit Hafts antwoord: Johannes 1: 3, 4 is voor mij de locus classicus "met een iets andere interpunctie dan tegenwoordig, zodat er achter elkaar gelezen werd: quod factum est in ipso vita erat, ofte 'wat gemaakt is, was (al) leven in Hem'. De gedachte is dat al het zichtbare, nog vóórdat het zichtbaar geschapen werd, al 'leefde' in Gods eigen beeld of Logos of wijsheid of voorstelling of Raadsbesluit, ga zo maar door. Een soort universele pre-existentie, zoals ik het zie." Haft citeerde daarna de volgende teksten uit *Spiegel der Eeuwigher Salicheit* van Ruusbroec: 'Al dat ghemaect es, dat was leven in Heme' (Ruusbroecs versie uit Joh. 1: 3-4) '...daer sijn wi ghemaect alse...levende eewegh spieghel Gods, daer God sijn eeweghe Beelde in ghedruct heeft...In desen Beelde bekinde ons God, eer wi gheschapen waren, in Hem-selven, ende nu, in der tijd gheschapen, toe Hem selven...' '...Want onse gheschapenheit leeft in onsen eeweghen Beelde dat wi hebben in den Sone Gods...' "
  25. Haft geciteerd in H. van der Ent, *a.w.*, p. 43.
  26. Vanwege die wederzijdsheid spreekt Haft de ziende ook corrigerend toe: "Niet u bent bang maar ik!" Zie: *Naar psalm 10*.
  27. Dat was het antwoord van Haft via de e-mail nadat ik hem gevraagd had met welke mystici hij zich verwant voelde.
  28. De geciteerde tekst komt uit een e-mailbericht dat ik op 28 september 2007 van Lloyd Haft ontving.
  29. Ex. 33:20.
  30. Zijn psalmen dragen titels als *Een psalm voor alles*, *Een psalm voor niets*, *Een psalm voor psalmen*, *Een psalm voor het verdwijnen*, *Een psalm voor de schapen van David*, etc. Ze zijn oa. te vinden in de bundels: *Psalmen en andere gedichten*, Amsterdam 1995/1999 vijfde druk *De roomborst van Klaas Vaak*, 1998; *Details*, 1999; *Tweede verschie*, 2003; e.a. Alle uitgegeven bij Querido in Amsterdam.

31. Vroman in een korte bespreking van Hafts psalmen in *Ken u in mijn klacht*. Zie *Roodkoper*, jrg. 3, nr. 3, april 1998, p. 34.
32. *De roomborst van Klaas Vaak*, p. 41.
33. Een citaat uit psalm I, derde strofe, van Vroman: 'Systeem, Lijf dat op niets gelijk,/Aard van ons hier en nu,/ ik voel mij diep door U bereikt/ en als daardoor mijn tijd verstrijkt/ ben ik nog meer van U'. Zie *Psalmen en andere gedichten*, p. 7.
34. Siertsema, B. 'Steeds weer nieuwe psalmen', in: G. Groenewoud, W. de Haas, J.F. van Os, B. Voorsluis (red), *Tegenwoordigheid van Geest. Opstellen over spiritualiteit en mensbeschouwing*, Zoetermeer 2001, p. 298.
35. Zo bijvoorbeeld in 'Een psalm voor ons landschap' die besluit met de woorden: 'Met al Uw geur, licht en geluid/ begrijpt geen mens wat Gij beduidt,/ Gij die Zich zo Onmenselijk uit.' *De roomborst van Klaas Vaak*, p. 19. Het sluit aan bij de hekel van Vroman aan het antropomorfe spreken over god. Zie zijn Psalm I in *Psalmen en andere gedichten*.
36. *Dichtersgesprekken*, p. 73.
37. Zie R.A. Bosch De psalm als gezang in de christelijke eredienst. Beschrijving van een actueel spanningsveld, *Gereformeerd Theologisch Tijdschrift*, 27^e jaargang 1997, nr. 3, pp.117 – 126. Zie p. 123.